

Qudajberdiuly Sh. Adil - Mariia. [Adil - Maria]. – <https://books.yandex.kz/books/L26Exhaa/impressions> [in Kazakh]

Momynova B. (2008) Shakarim poeziiiasynyng tili (leksika-funkcionaldy rakurs) [Shakarim's poetry Language (lexico-functional perspective)]. – Almaty: Arys, 2008. – 256 b. [in Kazakh]

Smagulova G. (2020) Qazaq tilining frazeologialyq sozdigi [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 398 b. [in Kazakh]

Автор туралы

Саганаева Гүлнұр Бейсембайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ қазақ филологиясы және журналистика кафедрасының меңгерушісі
e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com

Сведения об авторе

Саганаева Гүлнұр Бейсембаевна – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой казахской филологии и журналистики НАО «Университет имени Шакарима города Семей»
e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com

Information about author

Saganaeva Gulnur – Candidate of Philological Sciences, Head of the department of kazakh philology and journalism of the «Shakarim University of Semey» NJSC
e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com

Мақала/Статья/Article

FTAMP 16.21.29

Б.А.Абдыханова¹, Stephanie H.²

¹«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ
Қазақстан, Семей қ.

²Миннесота университетінің Білім беру және адам дамуы колледжі
АҚШ, Миннеаполис

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8076-2336>¹

E-mail: Abdychanovab@mail.ru¹, slhanson@umn.edu²

МАНИПУЛЯЦИЯ ТҮСІНІГІ ТУРАЛЫ МӘДЕНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДИСКУРС

Аңдатпа. Мақала лингвистикалық манипуляция терминіне, ондағы әртүрлі түсініктерге анықтама берілді, дискурсивті манипуляция кең және тар мағынада қарастырылды, манипуляциялық дискурстың ерекше белгілері келтірілді, оның белгілеріне сипаттама берілді. Манипуляциялық әсердің дискурсивті механизмдерінің жұмысы сипатталды, манипуляция механизмінің бұқаралық санаға әсері теориялық тұрғыдан негізделді. Бұқаралық санаға жасырын психологиялық әсер ететін тілдік құралдар анықталып, берілді, тіл тек қарым-қатынас құралы, ауызша белгілер жүйесі ретінде ғана емес, сонымен қатар белгілі бір тактика мен стратегияларға негізделген өзара әрекеттесу тәсілі ретінде қарастырылды. Мұндай зерттеу әртүрлі ақпараттық технологияларды қолдануға қолайлы негіз болатын әлеуметтік-мәдени жағдайға байланысты қажет екендігі негізделді. Қазіргі уақытта әртүрлі ақпарат ағыны үнемі өсіп келе жатқандықтан, манипуляция құбылысы психолінгвистика тұрғысынан өте маңызды зерттеу объектісі болып табылады.

Мақалада осы ұғымның мәдени-философиялық мәні, оның әлеуметтік және психологиялық аспектілері зерттеледі. Сонымен қатар, манипуляцияның қазіргі заманғы ақпараттық кеңістікте, саясатта және адамдар арасындағы қатынастарда қолданылуы туралы да сөз болады. Автор бұл ұғымның этикалық жақтарын зерделеу арқылы, оны түсіну мен анықтаудың философиялық маңыздылығын айқындайды.

Тірек сөздер: Манипуляция, тілдік сана, бұқаралық сана, тілдік манипуляция, манипуляциялық технология

Абдыханова Б.А.¹, Stephanie H.²

НАО «Университет имени Шакарима г.Семей», Казахстан, Семей
Колледж образования и развития человеческого потенциала,
университет Миннесоты, Миннеаполис, США

КУЛЬТУРНО-ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС О ПОНЯТИИ МАНИПУЛЯЦИИ

Аннотация. Статья посвящена разновидности языковой манипуляции, описанию работы дискурсивных механизмов манипулятивного воздействия. В статье приводятся специфические черты манипулятивного дискурса, рассматривается дискурсивная манипуляция в широком и узком смысле, дается характеристика ее разновидностям. Автор выявляет и описывает языковые средства, с помощью которых осуществляется скрытое психологическое воздействие. В последнее время язык воспринимается не только как средство общения, система вербальных знаков, но и как способ взаимодействия на основе определенных тактик и стратегий. Необходимость такого исследования обусловлена социокультурной ситуацией, которая представляет собой благоприятную основу для использования различных информационных технологий. Поскольку в настоящее время постоянно растет поток информации, поступающей из различных источников, то явление манипуляция представляет собой очень важный объект изучения с точки зрения психолингвистики.

Ключевые слова: манипуляция, языковое сознание, массовое сознание, языковые манипуляции, манипулятивные технологии

Abdykhanova B.¹ Stephanie H.²

NJSC Shakarim University of Semey city, Semey, Kazakhstan

College of Education and Human Development of Minnesota university Minneapolis, USA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8076-2336>¹

E-mail: Abdychanovab@mail.ru¹, slhanson@umn.edu²

CULTURAL AND PHILOSOPHICAL DISCOURSE ON THE CONCEPT OF MANIPULATION

Abstract. The article is devoted to a variety of linguistic manipulation, a description of the work of discursive mechanisms of manipulative influence. The article presents the specific features of manipulative discourse, examines discursive manipulation in a broad and narrow sense, and characterizes its varieties. The author identifies and describes the linguistic means by which hidden psychological effects are carried out. The need for such a study is due to the socio-cultural situation, which provides a favorable basis for the use of various information technologies. Recently, language has been perceived not only as a means of communication, a system of verbal signs, but also as a way of interaction based on certain tactics and strategies. Since the flow of information from various sources is constantly growing, the phenomenon of manipulation is a very important object of study from the point of view of psycholinguistics.

Key words: manipulation, Language consciousness, mass consciousness, language manipulation, manipulation technology

Кіріспе

Бүгінгі ХХІ ғасырдың негізгі құндылығы - ақпарат. Ақпараттың рөлі ХХ ғасырдың екінші жартысынан, ХХІ ғасырдың басында аса маңызға ие болды. Ақпарат қандай болса, халықтың ойлау жүйесі де сондай деңгейде болады. Ақпарат ғасыры аталып кеткен бұл дәуірде көп ел қарулы күштерін нығайтудан бұрын әлемдік ақпарат кеңістігін мейлінше кең игеруге баса назар аударып отырғандығы мәлім.

БАҚ, әлеуметтік желілер бұқараның санасында қазіргі заман адамының өмірі мен қызметінің салтын қалыптастырады. Азаматтардың мінез-құлқы мен дүниетанымын реттейді, саяси ұстанымдарына ықпал етеді. Барлық ақпараттарды беруде адам санасына әсер етудің жасырын қызметін пайдаланады. БАҚ –да манипулятивтік әсер ету спецификасы қазіргі тіл білімінде сөйлеу іскерлігінің бір сипаты ретінде қарастырылып, лингвистер зерттеулерінің негізгі бағыттарына айналып отыр. Тіл арқылы аудиторияға манипулятивті әсер етуді зерттеу лингвистика және психология ғылымдарының негізгі мәселесіне айналды. Алдыңғы қатарлы мемлекеттердің ғылыми орталықтарында манипулятивті ықпал ету технологиялары мен оларды қолданудың жаңа әдіс-тәсілдерін зерттеу бағытындағы кең көлемде зерттеулер жүргізілуде. Мақаланың зерттеу мақсаты – манипуляция түсінігін философиялық, лингвистикалық зерттеулерге сүйене отырып, жан-жақты талдау.

Материал мен әдістер

Мақалада Р.М. Блакар, О.С. Иссерс, Д.В. Ольшанский, О.Н. Паршина, Т.Г. Винокур, С.Г. Кара-Мурза, Т.А. ван Дейк, В.Г. Костомаров, И.А. Стернин, Ю.Н. Караулов, Дж. Лакофф, Н.Э. Гронская, А.М. Цуладзе, И.А. Стернин, В.З. Демьянков, А.А.Леонтьев, Е.Л. Доценко, В.И. Карасик еңбектері қарастырылды. Ол еңбектерде манипулятивтік технологиялар, ықпал етудің стратегиялары мен тактикалары талданып, ондағы тілдік манипуляция зерттелген. Осы ғалымдардың еңбектерінде манипуляция психологиялық және сөйлеу арқылы ықпал ету деп қарастырылады, саяси дискурста жүзеге асырылатын манипулятивтік ықпал етудің стратегиялары мен тактикаларының көптеген классификациялары ұсынылады. Зерттеушілер тілдік манипуляция манипулятивтік әсер етудің бір түрі болғандықтан «тілдік манипуляция» ұғымын «манипуляция» ұғымымен бірге қарастырады.

Отандық ғалымдар Н.Уәли еңбектері бұқаралық коммуникациядағы ақпараттық және тілдік нормаларды зерттеуге, Қ.Ө. Есенованың зерттеу еңбектері газет мәтіндеріндегі тілдік құралдарды зерттеуге арналса, Б.Момынова газеттік лексиканың прагматикалық аспектісін, С.Аташев бұқаралық ақпарат құралдарының прагматикасын, Б.Райымбекова қазақ және орыс тілдеріндегі газет мәтінінің прагматикалық аспектісін, Ф.Жақсыбаева газет мәтінінің прагматикалық функциясын қарастырса, Г.К.Ихсанғалиева газет мәтіндеріндегі тақырыпаттарға прагматикалық талдау жасаған.

Манипуляция философия, саясаттану, әлеуметтану мен психология ғылымдарының зерттеу жұмыстарында жан-жақты қарастырылған. Манипуляция тақырыбын қарастырған зерттеулерге жүргізілген контент-анализ манипуляцияның бірнеше негізгі белгілерін анықтауға мүмкіндік берді. Теориялық әдебиеттерді зерттеудегі талдау және синтез әдістері, теориялық материалдарды жалпылаудағы салыстырмалы әдіс мақаланың теориялық негізін құрды.

Нәтижелер мен талқылау

«Манипуляция» сөзі латын тілінің «manipulare» сөзінен шыққан, оның бастапқы мағынасы «басқару», «істі білгірлікпен басқару», «көмек көрсету» деген сияқты оң мазмұнды білдіреді. Танымал зерттеуші Сергей Кара-Мурзаның «Манипуляция сознанием» еңбегінде «манипуляция» сөзіне былай анықтама берілген: «манипуляция» сөзі орыс тіліне француз тілінен енді: «manipulation» – манипуляция жасау (күрделі әдіс; операция), негізінде латын тілінде - «manus»- қол, «plere»-толтыру деген мағынаны білдіреді (Кара-Мурза, 2003:12). Мысалы, медицинада денені қолдың көмегімен тексеру және емдік процедураларды қолдың көмегімен атқару деген ұғымды білдіреді. Бұл жерде қолдың ептілігі сөз болса, ал белгілі бір іс атқарғанда білгірлікпен басқаруды білдіреді. Уақыт өте келе бұл аталмыш терминнің бастапқы мағынасы өзгерістерге ұшырады. XX-ғасырда болып жатқан құбылыстарға байланысты «манипуляция» термині саяси толықтырулар арқылы өзгеше сипатқа ие болып, мағынасы кеңейе түсті. «Манипуляция» термині халықтың ойы мен ұмтылысын, психикалық жағдайын белгілі бір бағытқа бұруды көздеген бұқаралық ақпарат құралдарына, саяси іс-шараларға қатысты қолданылатын болды. Ағылшын тілінің Оксфорд сөздігінде «манипуляция»: «адамдарға әсер ету әкiсi немесе оларды ептiлiкпен басқару, оларға жасырын ықпал ету»- деп анықтама берiледi (Кара-Мурза, 2003:12).

Кейбір ғалымдар манипуляцияны аздың көпке рухани үстемдік ету қажеттілігінен туындаған феномен деп қарайды. Мысалы, Б.Н.Бессонов өз еңбегінде А. Мейердің анықтамасына тоқталып, талдау жасайды, А. Мейер манипуляция анықтамасын беру үшін «социализация» және «легитимация» терминдерін қолданады, соның нәтижесінде индивидуум «оның рухында мінез-құлықтың үстемдік нормаларын тәрбиелеу арқылы» қоғамның пайдалы және табыскер мүшесіне айналады деп көрсетеді (Бессонов, 1978:49). Испандық философ-әлеуметтанушы Хосе Ортега-и-Гассет пікірінше, егер қоғамда ортақ ой, ортақ қоғамдық ұстаным, позиция болмаса анархия орын алады (Хосе Ортега-и-Гассет, 1991:432). Автор саяси ақпараттарда манипуляцияның орын алуын орынды деп те айтуға

болатындығын айтады, манипуляция жасауға әрекет ету саяси тарих заңдылығымен ортақ ұстанымдарды қалыптастыру үшін қажет деп есептейді.

Орыс философы Г.Шишковтың ойынша манипуляция бұқара эмоциясының шарпуын басу үшін қажет. Философ, бұқараны «әсерленгіш адамдар» деп есептеп, мемлекеттік мақсаттарды жүзеге асыру үшін жақсы материал ретінде қарастырған (Шишков, 2006). «Нарықтық экономикаға көшу, республиканың егемендігін, оның дербестігі мен экономикалық тәуелсіздігін қалыптастыру, саяси реформаны жүзеге асыру тәрізді күрмеуі көп күрделі қат-қабат шаруа жағдайында идеологияның ықпалынсыз халықтың осы саясатты жүзеге асыруға бел шешіп кірісіп кететініне сену қиын. Демек, идеологиялық ықпал ету, оны қозғалысқа келтіру өмірлік қажеттілік» деп жазады философия ғылымдарының докторы Ә. Қалмырзаев (Қалмырзаев, 1998:102).

Зерттеуші ғалым Т.М.Грушевская манипуляцияны «қажеттілік» деп табады: «Газетное издание ориентировано на читателя, на массовую внешнюю аудиторию, так называемую широкую общественность. На идеологическом уровне в газетных статьях осуществляется определенная манипуляция, она обусловлена необходимостью управления общественным сознанием во благо социума и одновременным наличием у отдельных групп этого социума различного представления о действительности» (Грушевская, 2002:152). Г.Клаус: «Қоғамның кез-келген тобы, қай тұрғыдан болмасын, мейлі, материалдық, ұйымдастыру немесе идеологиялық тұрғыдан болсын, өз саяси мүдделерін жүзеге асыру мақсатында тілге жүгінеді, прагматикамен айналысады» (Клаус, 1967:46). Автор тіл ресурстарын идеология, экономика, саясат салаларында қолдану саяси қажеттілік деген позицияны ұстанады.

Көптеген зерттеушілер, С.Г. Кара-Мурза, Э. Кассирер, Г.Франке, К.Ясперс, манипуляцияны қазіргі уақытқа сай келіп тұрған саяси құбылыс деп қарайды. Э.Кассирердің пікірінше «самой важной и вызывающей беспокойство чертой эволюции современного политического мышления становится, быть может, появление новой власти- власти мифического мышления» (Кассирер, 1990:58). Бұқараның саяси санасына кең ауқымда манипуляция жасау үшін қазіргі кезеңде өте қолайлы әлеуметтік-мәдени және жоғары деңгейде дамыған техникалық жағдайлар туып отыр.

Манипуляция философия, саясаттану, әлеуметтану мен психология ғылымдарының зерттеу жұмыстарында жан-жақты қарастырылған. Манипуляция тақырыбын қарастырған зерттеулерге жүргізілген контент-анализ манипуляцияның бірнеше негізгі белгілерін анықтауға мүмкіндік береді.

Көптеген зерттеушілердің ойынша манипуляцияның айрықша белгісі іскерлес адамға тұлға ретінде емес, объект ретінде қатынасу болып табылады. Сол арқылы манипулятор манипуляция объектісі болып отырған екінші жақтың талап-тілегімен санаспастан өзінің жасырын мақсатына жетеді, қажеттіліктерін жүзеге асырады. Осы тақырыпта жазылған зерттеу еңбектеріне жүргізілген контент-анализ манипуляцияға қатысты анықтамаларға сараптама жүргізуге мүмкіндік берді. Мысалы Б.Н. Бессонов манипуляцияны «күштеу арқылы жүзеге асырылатын, жасырын үстемдікке ие, рухани әсер ету формасы» (Бессонов, 1978:117) деп қарастырса, Д.А.Волкогонов «рухани әлемнің өзгеруін басқару» (Волкогонов, 1983:95) деп акцент жасайды, R.Goodin «екінші біреудің талап-тілегін ескерместен жасырын билік қолдану» деп анықтама берсе, В.Н.Сагатовский «екінші біреуге құрал, объект ретінде қатынас жасау» екендігіне назар аудартады (Сагатовский, 1980: 83), Э.Шостромның манипуляция туралы пікірі де тура осындай «екінші біреуді объект, зат ретінде пайдалану, оны басқару және оған бақылау жасау» (Шостром, 1992:5), Г.Шиллер манипуляцияға «жасырын мәжбүрлеу, ойын, ниетін, сезімін, қатынасын, жүріс-тұрысын, ұстанымдарын алдын-ала бағдарлау» (Шиллер, 1980:17) деп анықтама береді. W.Riker манипуляция туралы «жеңуге мүмкіндік беретін әлем құрылымы» (Кара-Мурза, 2003:121) деп түсініктеме берсе, Е.Л.Доценко «Манипуляция: психологическое определение понятия» атты мақаласында: «Это вид психологического воздействия, используемый для достижения одностороннего выигрыша посредством скрытого побуждения другого к совершению определенных действий» деп (Доценко, 1997: 52), В.М.Герасимов: «Манипулирование

общественным мнением - один их специальных методов социально-психологического контроля» деген анықтама береді (Герасимов, 1995:21).

Осылайша жоғарыда келтірілген дәйектемелер негізінде «манипуляция» терминінің анықтамасын жасауға мүмкіндік аламыз. Б.Н.Бессонов пен Д.Н.Волкогонов анықтамаларынан «манипуляцияны» адамға немесе қоғамға рухани және психологиялық әсер ету деп түсінеміз. Осы жерде Г.Шиллердің «манипуляция- жүріс-тұрысты, ұстанымдарды алдын-ала бағдарлау» деп берген анықтамасы психикалық құрылымның адамға ықпал етудің таптырмас нысаны екендігіне көз жеткізеді. Э.Шострома мен В.Н.Сагатовскийдің «өзінің «МЕН» деген биіктігінен екінші біреуді «ОЛ»-ға айналдырады, басқару мен бақылауға көнетін, өзінің іс-әрекетін жүзеге асыруға пайдаланатын объектіге айналдырады» деп берген түсініктемелері «манипуляцияға» берілетін анықтаманы кеңейте түседі. Д.Н.Волкогорова, Э.Шострома және W . Riker берген анықтамаларда манипуляция- «үстемдік», «басқару», «бақылау» деген сөздермен берілуі Е.Л.Доценконың «өз мүддесіне сай әлем құрылымын жасай отырып, манипулятордың оқиғаларға белсенді түрде өз ықпалын тигізуге құлшынысы» (Доценко, 1997: 52) деп берген анықтамасымен астасып жатса, Б.Н.Бессоновтың «жасырын үстемдік» деуі манипуляцияның негізгі белгісі «жасырын ықпал етумен» астасып жатыр. Егер адресатқа бағытталған «жасырын ықпалды» адресат аңғармаса, манипулятордың жасырын әрекетін сезінбей, манипулятор көздеген іс-әрекетті өз еркімен жасағандай, өзі шешім қабылдағандай атқарса, онда манипуляцияның табысты болғандығының белгісі.

Жоғарыда келтірілген анықтамалардан манипуляцияға тән төмендегідей белгілерді атап көрсетуге болады:

1. психологиялық ықпал;
2. манипулятордың екінші біреуге объект немесе өз мақсатына жету құралы ретінде қатынас;
3. ықпал етудің жасырын сипаты.

Е.Л.Доценко жоғарыда келтірілген белгілерге «манипулятордың белгілі бір әрекетін жүзеге асыру мақсатында адресаттың ынтасын оятуы, өз кезегінде адресаттың сыртқы мәжбүрлеуді сезінбей, өз ырқымен істегендей сезімде болуы» сияқты белгілерді қосу қажеттілігін айтады (Доценко, 1997:60).

Саяси манипуляцияның маңызды ерекшелігі мынада деп көрсетеді А.Цуладзе: «олар белгілі бір саяси мақсаттарды жүзеге асыру үшін жасалынады және барлық қоғам үшін немесе оның бір бөлігі үшін саяси салдары болады» (Цуладзе, 2000:52).

Манипуляция туралы анықтамаларға талдау жасай келе төмендегідей қорытынды шығаруға болады.

Манипуляция- адресаттың психикасына жасырын ықпал ету нәтижесінде манипулятордың көздеген іс-әрекетін, мақсатын, ұстанымын, талап-тілегін адресатқа өз еркімен, мәжбүрлеуді сезінбей орындатуға бағытталған психологиялық әсер ету, яғни адамға манипуляциялық әсер ету барысында ол сыртқы мәжбүрлеуді сезінбейді, оған қысым жасалынбайды, өзі шешім қабылдап, өзінің жүріс-тұрысының нысанын өзі таңдаған сияқты әсерде болады, олай болса саяси манипуляцияға белгілі бір саяси топтарға тиімді ақпаратты адамның санасына оларға еш күдік тудырмастан дәл сол ақпаратты өз ойларындай қабылдауға ықпал ету, осының негізінде адамдарда да оларға қажетті ойды қалыптастыруға негізделген саяси құрал деп түсінік беруге болады. Қазіргі саяси ғылыми әдебиеттерде кеңінен белгілі американ саясаттанушысы Саймонның билік, саяси манипуляция туралы пікірі кең таралған. Ол былай деп түсіндіреді: «егер «В-ның» мінез- құлқын «А» өз талаптарына бағындыра білсе, онда «В-ның» үстінен «А» билік жүргізеді».

Жоғарыда келтірілген ғалымдардың дәйектемелері негізінде «манипуляция» түсіндірмесін кесте түрінде көрсетсек:

«Манипуляция» термині анықтамасының екіжақтылығы:

№	Оң көзқарас	Теріс көзқарас
1	Манипуляция аздың көпке рухани үстемдік ету қажеттілігінен туындаған феномен. (А.Мейер)	Манипуляция күштеу арқылы жүзеге асырылатын, жасырын үстемдікке ие, рухани әсер ету формасы. (Б.Н. Бессонов)
2	Манипуляция көмегімен индивидуумның рухында «мінез-құлықтың үстемдік нормаларын тәрбиелеу арқылы» қоғамның пайдалы және табыскер мүшесіне айналады. (А.Мейер)	Екінші біреудің талап-тілегін ескерместен жасырын билік қолдану. (R.Goodin)
3	Қоғамда ортақ ой, ортақ қоғамдық ұстаным, позиция болмаса анархия орын алады. Сол себепті ақпараттарда манипуляцияның орын алуын орынды деп те айтуға болады. Манипуляция жасауға әрекет ету саяси тарих заңдылығымен ортақ ұстанымдарды қалыптастыру үшін қажет. (Хосе Ортега-и-Гассет)	Екінші біреуге құрал, объект ретінде қатынас жасау. (В.Н.Сагатовский); Екінші біреуді объект, зат ретінде пайдалану, оны басқару және оған бақылау жасау. (Э.Шостром)
4	Манипуляция бұқара эмоциясының шарпуын басу үшін қажет. Мемлекеттік мақсаттарды жүзеге асыру үшін қажет (Г.Шишков)	Жасырын мәжбүрлеу, ойын, ниетін, сезімін, қатынасын, жүріс-тұрысын, ұстанымдарын алдын-ала бағдарлау. (Г.Шиллер)
5	Манипуляция- халықтың игілігі үшін қоғамдық сананы басқару- «қажеттілік» (Т.М.Грушевская)	Женуге мүмкіндік беретін әлем құрылымы.(W.Riker)
6	Тіл ресурстарын идеология, экономика, саясат салаларында қолдану саяси қажеттілік (Г.Клаус)	Өзінің «МЕН» деген биіктігінен екінші біреуді «ОЛ»-ға айналдырады, басқару мен бақылауға көнетін, өзінің іс-әрекетін жүзеге асыруға пайдаланатын объектіге айналдырады. (Э.Шостром, В.Н.Сагатовский)
7	Нарықтық экономикаға көшу, республиканың егемендігін, оның дербестігі мен экономикалық тәуелсіздігін қалыптастыру, саяси реформаны жүзеге асыру тәрізді күрмеуі көп күрделі қат-қабат шаруа жағдайында идеологияның ықпалынсыз халықтың осы саясатты жүзеге асыруға бел шешіп кірісіп кететініне сену қиын. Демек, идеологиялық ықпал ету, оны қозғалысқа келтіру өмірлік қажеттілік. Ә. Қалмырзаев	Өз мүддесіне сай әлем құрылымын жасай отырып, манипулятордың оқиғаларға белсенді түрде өз ықпалын тигізуге құлшынысы. (Е.Л.Доценко)
8		манипуляция- «үстемдік», «басқару», «бақылау» (Д.Н.Волкогонов, Э.Шостром)

Сонымен, саяси манипуляция барлық ғылыми анықтамаларда адамдардың өз ерік-жігерін әр түрлі (бедел, заң, күштеу) құралдар арқылы іске асыру тәсілі мен мүмкіндігі ретінде түсіндіріледі.

Ғалымдар манипуляция үрдісінің екі этапын қарастырады: шұғыл (оперативный) және стратегиялық. Шұғыл манипуляцияның белгісі мынада: адамдардың санасындағы құндылықтарды, стереотиптер мен қажеттіліктерді пайдалана отырып, манипулятор өзіне тиімді әлеуметтік ақпаратты қабылдауды міндеттей отырып, бұқараның әлеуметтік маңызға ие іс-әрекетін өзіне қажетті арнаға бағыттайды. Ал стратегиялық манипуляцияның белгісін былай көрсетеді: «С помощью стратегической манипуляции на протяжении длительного

времени в сознании формируется те ценности, потребности, идеи, стереотипы, которые способствует поддержанию стабильности ситуации, выгодной манипулятору, и могут быть использованы в оперативных целях» (Ярошевский, 1997:54).

С.Г. Кара-Мурза қазіргі таңда адамдарда бірнәрсеге илануға, сенуге деген қажеттілік туындап отырғанын айтады: «современный человек испытывает потребность во внушении» (Кара-Мурза, 2003:1), оның ойынша сөз арқылы бірнәрсеге илану адамдардың психикасына тән, ол сыни тұрғыдан ойлаудан бұрын әрекет етеді, яғни сөз адам санасының сезімтал және эмоциональды сферасына тиімді ықпал ету рычагы болып табылады. Тілдің эмоциональды тұрғыдан әсер ету қызметіне француз психологы Серж Московичи өзінің «Наука о массах» атты еңбегінде былай тоқталады: «Что во многих отношениях удивительно и непонятно, это всемогущество слов в психологии толп. Могущество, которое происходит не из того, что говорится, а из их «магии», от человека, который их говорит, и атмосферы, в которой они рождаются. Обращаться с ними следует не как с частицами речи, а как с зародышами образов, как с зёрнами воспоминаний, почти как с живыми существами ... Чувство руководит законами толп. Люди нуждаются в иллюзии, а действия вождя пропускаются через иллюзию, которая оказывается более необходимой, чем разум»(Московичи, 1996:116).

Осы зерттеушілердің ойынша, дәл осы себеппен манипуляторлар тілдің көмегіне сүйенеді. Мұндағы негізгі мақсат сөз арқылы белгілі эмоция мен сезім тудыру, осылайша туындаған эмоция нәтижесінде белгілі бір нақты іске итермелеу. Уақыт өте келе санаға манипуляция жасаушы эмоциональды сөздер тілдік құрылымдармен толықтыруда. Кара-Мурза тілдің рациональды құрамы грамматика, синтаксисті «ықпал етудің екінші қабаты (второй слой влияния)» деп анықтама береді. Манипуляторлар әртүрлі қиындықтағы тілдік конструкцияларды қолдана отырып, осы екінші қабатқа сүйенеді. «Міне, сондықтан бұқараның санасына рационалистік парадигма үстемдік етіп тұрғанда ғылым жасанды тілдердің пайда болуына көп көңіл бөледі» деп есептейді Кара-Мурза (Кара-Мурза, 2003:1).

«Манипуляция» түсінігін жан-жақты талдаудан мынандай қорытынды шығады: қоғамдағы жаңа өзгерістер, әсіресе, әлеуметтік-саяси өзгерістер қоғамдық психологиямен тығыз байланысы бар қызмет салаларының бағыт-бағдарын қайта қарастыруды қажет етеді және міндеттейді, себебі ғалымдардың айтуынша: «В условиях экзистенциального вакуума, созданного крушением прежних общественных идеалов, снижается критическое и рациональное отношение к миру, создаются препятствия к самоактуализации творческого потенциала личности. Возникают новые способы манипулирование сознанием, таящие опасность его социальной дегредации» (Ярошевский, 1997:46).

Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы алынған мәліметтер негізінде қоғамның мінез-құлқы өзгеретіні де белгілі. Осы мәселе туралы Ж.Бекболатұлының «Қазақстандағы ақпараттық саясат және ұлттық діл» атты мақаласында жақсы айтылған: «Халықтың мінез-құлқын жаңа заман талаптарына қалай бейімдеуге болады, жаңа менталитетті қалай қалыптастыру керек деген сауал мемлекеттік басқару алдындағы басты сауалдардың бірі болуға тиіс» (Бекболатұлы, 2008:188).

Мемлекетті басқару менталитетті басқарудан бастау алуы қажеттігін көптеген отандық ғалымдарда атап өтуде. Философия ғылымдарының кандидаты Е.Бурованың пікірінше, елімізде менталдық тұрғыдағы идеологиялық парадигмаларды түйіндеумен ешкім айналыспайды. Міне, осындай жағдайда мемлекеттік емес кейбір институттар халық санасын өз бағытына сай қалыптастыруға, жаңа менталитетті орнықтыруға құлшына кірісіп жатыр. Бұл жаңа менталитетке сарыуайымға салыну, мемлекетті, оның өкілдерін жау қылып көрсету, дағдарыс пен тығырыққа тірелу сезіміне ерік беру көріністері тән. Ақиқатын айтамыз деп, пессимистік сарындағы ақпарат пен болжамдарды бұқаралық ақпарат құралдары арқылы тарату халық санасын белгілі бір арнаға салуды көздейді»(Бурова, 1999:188).

Сонымен, манипуляция сферасы - ол бұқаралық сана, яғни өмірде әлеуметтік-экономикалық жағдайлар негізінде жеткілікті көп мөлшердегі адамдардың бойында пайда

болатын көзқарастардың, сезім, эмоция, дағды, ерік-жігер, әдеттердің, мінездің ерекше белгілерінің жиынтығы (Грушин,1987:73).

Бұқаралық сана адамдардың өз білімдері, мінез-құлықтарының ерекшеліктері, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптары арқылы қоғамдық қатынастарға икемделуін қамтамасыз етеді. Белгілі бір жағдайды көрсету үшін пайдаланылатын манипуляцияның көптеген лингвистикалық, тілдік әдіс-тәсілдері бар, мысалы: мақсатты қайталаулар, сұрақ қою прагматикасы, лепті сөйлемдер, фразеологиялық тіркестер, метафора, теңеу, эпитеттер, салыстыру тәсілі, тілдесім тәсілі, метафоралар, аппликация тәсілі, тұрақты атаулар, түрлі қысқартулар. Мұндай тілдік бірліктер берілген ақпараттың растығын дәлелдеуде, оқырманды сендіруде оңтайлы құрал болып табылады.

Ғалым Н.Уәли өз еңбектерінде кейбір БАҚ-на былайша баға береді: «Ұлттың, тілдің, ғылымның, өнердің мүддесін қорғаған сыңай танытып, қасықтағы судан дауыл тұрғызу, түймедейді түйедей, түйедейді түймедей етіп көрсетудің тілдік тәсілдерін пайдаланады (Уәли, 2007). Мұндайда оқырманның интеллектуалдық қабылдауынан гөрі эмоциональдық сезіміне әсер етудің тілдік тәсілдерін пайдаланады». Ұлттық мүдде мен мемлекеттік мүдденің ұштасқан тұсы ақпарат құралдарында жиі көрініс табуы шарт.

Қорытынды

Ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып «манипуляция» терминінің екіжақтылығы анықталды. Осы тұрғыдағы зерттеулер «манипуляция» термині тек жағымсыз мағынада түсіндірілмеуі тиіс деген қорытынды шығаруға негіз болды. «Манипуляция күштеу арқылы жүзеге асырылатын, жасырын үстемдікке ие, рухани әсер ету формасы, екінші біреудің талап-тілегін ескерместен жасырын билік қолдану, екінші біреуді объект, зат ретінде пайдалану, оны басқару және оған бақылау жасау» деп түсіндірілуімен қатар «Қоғамда ортақ ой, ортақ қоғамдық ұстаным, позиция болмаса анархия орын алады. Сол себепті ақпараттарда манипуляцияның орын алуын орынды деп те айтуға болады. Манипуляция жасауға әрекет ету саяси тарих заңдылығымен ортақ ұстанымдарды қалыптастыру үшін қажет»деп түсіндіріледі.

Зерттеушілердің анықтамасына сүйенсек, манипулятор – арнайы білімі бар, манипулятивті ықпал етуді жетік мегерген қоғамда артықшылыққа ие әлеуметтік топ. Манипуляция объектісі- саяси үрдістерге қатысатын үлкен әлеуметтік топтар. Манипуляциялық ықпал ету сферасы- эмоция, сезім, көзқарастар, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, ұстанымдар, құндылықтар мен әлеуметтік топтардың қажеттіліктері. Осының барлығы жинақтала келе бұқаралық сананы құрайды. Манипуляция субъектісінің негізгі мақсаты- қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік-саяси міндеттерін қалыптастыру, оны өзінің әлеуметтік иерархиядағы артықшылығын сақтап қалу үшін және объектіні басқаруды жүзеге асыру үшін бұқаралық сана деңгейіне жеткізу. Ал, қоғамдық санаға ықпал ететін, бұқараны ортақ мақсатқа жұмылдыратын бірден-бір күш, бұқаралық ақпарат құралдарының басты тетіктерінің бірі - ақпарат құралдары арқылы басқару болып табылады.

Әдебиеттер

1. Бессонов Б.Н. (1978) Идеология духовного подавления. – Москва: Мысль, 1978.-295.
2. Бекболатұлы Ж. (2008) Қазақстандағы ақпараттық саясат және ұлттық діл // ҚазҰУ хабаршысы. Саясаттану сериясы . №1 (30). 2008. – 188 б.
3. Бурова Е. (1999) Кобновленной ментальности. //Мысль. 1999. - №11.
4. Волкогонов Д.А. (1983) Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания.- Москва: Воениздат, 1983.-95.
5. Грушевская Т.М. (2002) Политический газетный дискурс: лингвопрагматический аспект: дис. на соискание ученой степени доктора филол.наук.- Краснодар, 2002.-256.
6. Герасимов В. М. (1995) Общественное мнение в зеркале политической психологии. - Москва: Луч, 1995.-21.
7. Грушин Б.А. (1987) Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования. – Москва: Политиздат, 1987. – 73с.

8. Доценко Е. Л. (1997) Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита.— Москва: ЧеРо, 1997. – 344.
9. Кара-Мурза С.Г. (2003) Манипуляция сознанием.- Москва: ЭКСМО, 2003.-830.
10. Клаус Г. (1967) Сила слова. Гносеологический и прагматический анализ языка. - Москва, 1967. – 210.
11. Кассирер Э. (1990) Техника современных политических мифов // Вестник Московского университета.- Сер.7, 1990, №2.- 58.
12. Қалмырзаев Ә. (1998) Біз, қазақ, ежелден еркіндік аңсаған. - Алматы: Ғылым, 1998.- 102 б.
13. Московичи С. (1996) Наука о массах. Москва.- 1996.
14. Нұргелді У. (2007) Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филология ғылымдарының докт. дисс. автореф. - Алматы, 2007.
15. Ортега – и- Гассет Хосе. (1991) Восстание масс / Пер. Гелескула А.М. – Москва: ОСР, 1991.
16. Сагатовский В. Н. (1980) Прикладная этика и управление нравственным воспитанием. – Томск, 1980.- 83-89 с.
17. Цуладзе А. (2000) Большая манипулятивная игра.- Москва: Алгоритм, 2000.-336.
18. Шостром Э. (1992) Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор / пер. с англ. А. Малышевой.- Минск: ТПУ Полифакт, 1992.- 128.
19. Шишков Г. (2006) Управляемое омассовление. – Москва: Мысль, 2006. – 248 с.
20. Шиллер Г. (1980) Манипуляторы сознанием. – Москва: Прогресс, 1980.
21. Ярошевский М.Г. (1997) История психологии от античности до середины XXвека. – Москва: Академия, 1997. – 146с.

References

1. Bessonov B.N. (1978) Ideologija duhovnogo podavlenija. – Moskva: Mysl', 1978.-295. [in Russian]
2. Bekbolatuly Zh. (2008) Kazakstandagy aқparattyқ sajasat zhәне ылтық dil. KazUU habarshysy. Sajasattanu serijasy . №1 (30). 2008. – 188 b. [in Kazakh]
3. Burova E. (1999) K obnovlennoj mental'nosti. // Mysl'. 1999. - №11. [in Russian]
4. Volkogonov D.A. (1983) Psihologicheskaja vojna: Podryvnye dejstvija imperalizma v oblasti obshhestvennogo soznanija.- Moskva: Voenizdat, 1983.-95. [in Russian]
5. Grushevskaja T.M. (2002) Politicheskij gazetnyj diskurs: lingvopragmaticheskij aspekt: dis. na soiskanie uchenoj stepeni doktora filol.nauk.- Krasnodar, 2002.-256. [in Russian]
6. Gerasimov V. M. (1995) Obshhestvennoe mnenie v zerkale politicheskoy psihologii. - Moskva: Luch, 1995.-21. [in Russian]
7. Grushin B.A. (1987) Massovoe soznanie: Opyt opredelenija i problemy issledovanija. – Moskva: Politizdat, 1987. – 73s. [in Russian]
8. Docenko E. L. (1997) Psihologija manipuljacii: fenomeny, mehanizmy i zashhita.— Moskva: CheRo, 1997. – 344. [in Russian]
9. Kara-Murza S.G. (2003) Manipuljacija soznaniem.- Moskva: JeKSMO, 2003.-830. [in Russian]
10. Klaus G. (1967) Sila slova. GNOSEOLOGICHESKIJ I PRAGMATICHEKSKIJ ANALIZ JaZYKA. - Moskva, 1967. – 210.
11. Kassirer Je. (1990) Tehnika sovremennyh politicheskikh mifov // Vestnik Moskovskogo universiteta.- Ser.7, 1990, №2.- 58. [in Russian]
12. Қалмырзаев Ә. (1998) Biz, қазақ, ezhelden erkindik аңсаған. - Almaty: Fylym, 1998.- 102 б.
13. Moskovichi S. (1996) Nauka o massah. Moskva.- 1996. [in Kazakh]
14. Nurgeldi U. (2007) Қазақ soz мәдениетінің teorijalyқ negizderi. Filologija fыlymdaryнун dokt. diss. avtoref. - Almaty, 2007. [in Kazakh]

15. Ortega – i- Gasset Hose. (1991) Vosstanie mass / Per. Geleskula A.M. – Moskva: OSR, 1991. [in Russian]
16. Sagatovskij V. N. (1980) Prikladnaja jetika i upravlenie нравstvennym vospitaniem. – Tomsk, 1980.- 83-89 s. [in Russian]
17. Culadze A. (2000) Bol'shaja manipuljativnaja igra.- Moskva: Algoritm, 2000.-336. [in Russian]
18. Shostrom Je. (1992) Anti-Karnegi, ili Chelovek-manipuljator / per. s ang. A. Malyshevoj.- Minsk: TPU Polifakt, 1992.- 128. [in Russian]
19. Shishkov G. (2006) Upravljaemoe omassovlenie. – Moskva: Mysl', 2006. – 248 s. [in Russian]
20. Shiller G. (1980) Manipuljatory soznaniem. – Moskva: Progress, 1980. [in Russian]
21. Jaroshevskij M.G. (1997) Istorija psihologii ot antichnosti do serediny XX veka. – Moskva: Akademija, 1997. – 146s. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет

Абдыханова Бактыгуль Айдапкелқызы - PhD, қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, шет тілдер кафедрасының меңгерушісі, ФЖМ, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті

E-mail: Abdychanovab@mail.ru

Stephanie Harson - Миннесота университетінің Білім беру және адам дамуы колледжі, АҚШ, Миннеаполис

E-mail: slhanson@umn.edu

Сведения об авторах

Абдыханова Бактыгуль Айдапкелевна - PhD, и.о.ассоц.проф. заведующий кафедрой иностранных языков. ВШФ, Университет имени Шакарима г.Семей

E-mail: Abdychanovab@mail.ru

Stephanie Harson - Колледж образования и развития человеческого потенциала, университет Миннесоты, Миннеаполис, США

E-mail: slhanson@umn.edu

Information about authors:

Abdykhanova Baktygul – PhD, Acting Associate Professor, Department of Foreign Languages High School of Philology, Shakarim University

E-mail: Abdychanovab@mail.ru

Stephanie Harson - College of Education and Human Development of Minnesota university Minneapolis, USA

E-mail: slhanson@umn.edu

Мақала/Статья/Article

ҒТАМР 16.21.47

Мейрамбекова Л.К.¹, Мүтәлі Ә.Қ.², Қадысқызы А.³

Л.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ.,¹⁻³

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2159-4007>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6090-9529>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6099-6335>

E-mail: lmeyrambekova@mail.ru¹, mutali_tur62@mail.ru², kadys_a@mail.ru³

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЕРМИНЖАСАМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Ғылым мен техника дамыған сайын мыңдаған жаңа ұғымдар пайда болып жатады. Әрбір пайда болған жаңа ұғымдарды ұлт тілі негізінде қалыптастыру үшін іске қосылатын амал-тәсілдер мен термин жасауда пайдаланылатын ішкі көздерді айқындап, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін көрсетудің маңызы айрықша. Сонымен қатар, кез-келген тіл басқа тілден сөз, термин алмасып отырады. Тіл атаулыда басқа тілден сөз, термин алмаған тілді кездестіру өте қиын.